

Ekonomiczne aspekty integracji Bośni i Hercegowiny z Unią Europejską w drugiej dekadzie XXI wieku

Monika Szynol, *Uniwersytet Śląski w Katowicach (Polska)*

E-mail: monika.szynol@us.edu.pl

ORCID ID: 0000-0003-4811-6304

Streszczenie

W końcu drugiej dekady XXI wieku Unia Europejska (UE) – wydając nową strategię polityki rozszerzenia, organizując oficjalny szczyt przywódców państw oraz poświęcając potencjalnym akcesjom spotkanie Rady Unii Europejskiej – przypomniata, że przyszłość Bałkanów Zachodnich znajduje się w UE. Zasadne staje się zatem pytanie, czy na intensyfikacji polityki rozszerzenia UE skorzystać może Bośnia i Hercegowina, państwo od 2003 roku uznawane za potencjalnie kandydujące do członkostwa? W oparciu m.in. o oficjalne dokumenty, które wydawane są przez unijne instytucje, dane makroekonomiczne oraz w odniesieniu do kształtu polityki UE wobec regionu Bałkanów Zachodnich, warto zaryzykować stwierdzenie, iż – mimo licznych (politycznych, gospodarczych, społecznych) deficytów i słabości – Bośnia i Hercegowina, która wniosek o członkostwo w UE złożyła w 2016 roku, niebawem (w trzeciej dekadzie XXI wieku) otrzyma status państwa oficjalnie kandydującego.

Słowa kluczowe: Bośnia i Hercegowina, Bałkany Zachodnie, Unia Europejska, polityka rozszerzenia UE

Economic aspects of the integration of Bosnia and Herzegovina with the European Union in the second decade of the 21st century

Abstract

At the end of the second decade of the 21st century the European Union (EU) – presenting a new strategy of enlargement policy, organising an official summit of the state leaders and devoting to potential accessions the meeting of the Council of the EU – recalled that the future of the Western Balkans lies in the EU. Therefore, there is a reasonable question: whether the intensification of the EU's enlargement policy will affect favourably Bosnia and Herzegovina, a state considered as a potential candidate for the membership since 2003? Basing on (*inter alia*) official documents issued by the EU institutions, macroeconomic data and in relation to the EU's policy towards the Western Balkans region, it is worthwhile to suppose, that – despite numerous (political, economic, social) deficits and weaknesses – Bosnia and Herzegovina,

which applied for membership in the EU in 2016, will receive the status of an official candidate country soon (in the third decade of the 21st century).

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Western Balkans, the European Union, the EU's enlargement policy

W 2018 roku Unia Europejska (UE) – wydając nową strategię polityki rozszerzenia, organizując oficjalny szczyt przywódców państw oraz poświęcając potencjalnym akcesjom spotkanie Rady Unii Europejskiej – przypomniata, że przyszłość Bałkanów Zachodnich¹ znajduje się w UE. Już w 2003 roku przed państwami regionu roztoczono wizję „europejskiej (unijnej) przyszłości” – zostały one wówczas uznane za kraje potencjalnie kandydujące do członkostwa w Unii Europejskiej. Zgodnie bowiem z art. 49 Traktatu o Unii Europejskiej: „Każde państwo europejskie, które szanuje wartości, o których mowa w artykule 2², i zobowiązuje się je wspierać, może złożyć wniosek o członkostwo w Unii” (TUE: art. 49).

W końcu drugiej dekady XXI wieku państwa bałkańskie znajdują się na różnych etapach zaawansowania swojej integracji z Unią Europejską (Bujwid-Kurek 2016: s. 11). Jedno z nich – Chorwacja – dołączyło do UE w 2013 roku. Część uzyskała status państwa kandydującego (Albania, Republika Macedonii Północnej, Czarnogóra i Serbia) i rozpoczęła negocjacje akcesyjne (Czarnogóra i Serbia). Pozostałe – Bośnia i Hercegowina (BiH) oraz Kosowo – w dalszym ciągu rozpatrywane są jako państwa potencjalnie kandydujące. Niemniej Sarajewo w 2016 roku zdecydowało się na złożenie wniosku o członkostwo w Unii Europejskiej. W maju 2019 roku swoją opinię na temat wniosku przedstawiła Komisja Europejska, punktując jednak liczne niedostatki w poziomie przygotowania państwa do ewentualnej akcesji.

Głównym celem artykułu jest zatem analiza możliwości przystąpienia Bośni i Hercegowiny do Unii Europejskiej, przede wszystkim w odniesieniu do ekonomicznych aspektów integracji³. Niezbędne jest zidentyfikowanie – chociażby wybranych – szans i wyzwań, perspektyw i barier (głównie na płaszczyźnie gospodarczej) na drodze do dalszej integracji Sarajewa z Brukselą. Tłem dla niniejszych rozważań musi stać się zaś polityka Unii Europejskiej wobec regionu Bałkanów Zachodnich, która straciła na dynamice wraz z początkiem drugiej dekady XXI wieku, by w jej końcu próbować ją (z różnych względów) odzyskać. Czy na intensyfikacji polityki rozszerzenia UE może skorzystać Bośnia i Hercegowina?

Poszczególne zagadnienia zostały rozpatrzone m.in. na podstawie metody analizy i krytyki źródeł oraz piśmiennictwa (w tym: oficjalnych dokumentów, dotyczących stanu

¹ Do regionu Bałkanów Zachodnich zaliczane są państwa, które swoją polityką rozszerzenia obejmuje Unia Europejska: Republika Albanii, Bośnia i Hercegowina, Czarnogóra, Republika Kosowa, Republika Macedonii Północnej oraz Republika Serbii.

² Art. 2: „Unia opiera się na wartościach poszanowania godności osoby ludzkiej, wolności, demokracji, równości, państwa prawnego, jak również poszanowania praw człowieka, w tym praw osób należących do mniejszości. Wartości te są wspólne Państwom Członkowskim w społeczeństwie opartym na pluralizmie, niedyskryminacji, tolerancji, sprawiedliwości, solidarności oraz na równości kobiet i mężczyzn”. (TUE: art. 2).

³ Aspekty polityczne integracji Bośni i Hercegowiny z Unią Europejską autorka omówiła szerzej w swoim wcześniejszym artykule pt. *The EU perspective not for Sarajevo? Bosnia and Herzegovina's integration with the European Union: opportunities, challenges and perspectives* (zob. Szynol 2018a).

i przyszłości polityki rozszerzenia UE, wydawanych przez jej instytucje i organy), metody analizy treści, metody analizy dyskursu publicznego, metody komparatywnej oraz porównania danych makroekonomicznych.

Unii Europejskiej wobec regionu Bałkanów Zachodnich

W debacie publicznej, toczonej od początku drugiej dekady XXI wieku na forum UE, polityka rozszerzenia organizacji nieustannie ustępowała pola tematom istotniejszym dla państw już członkowskich (np. kryzys gospodarczo-finansowy, kryzys uchodźczo-migracyjny, walka z terroryzmem czy *Brexit*). W potowie dekady Jean-Claude Juncker, obejmując urząd przewodniczącego Komisji Europejskiej, jasno zresztą wskazał: „UE musi odpocząć od rozszerzenia, tak byśmy mogli skonsolidować dotychczasowe osiągnięcia 28 państw. Właśnie dlatego otwarte już negocjacje będą kontynuowane w trakcie mojej kadencji przewodniczącego Komisji (zwłaszcza należy utrzymać europejską perspektywę Bałkanów Zachodnich), jednakże w ciągu następných pięciu lat nie dojdzie do dalszego rozszerzenia Unii” (Juncker 2014: s. 12). Obniżenie zdolności Unii Europejskiej do absorpcji nowych członków, a także tak prowadzona polityka w tej dziedzinie, doprowadziły jednak do osłabienia samej atrakcyjności członkostwa w organizacji.

Kwestią rozszerzenia Unia Europejska ponownie zajęła się dopiero w 2018 roku. Z dniem 6 lutego zaprezentowano bowiem nowy dokument: *Strategia UE – Bałkany Zachodnie: wiarygodna perspektywa rozszerzenia dla Bałkanów Zachodnich oraz zwiększonego zaangażowania UE w tym regionie*. Tym samym przypomniano, iż wiarygodna perspektywa rozszerzenia wymaga wiarygodnych wysiłków i reform w państwach Bałkanów Zachodnich oraz wsparcia Unii Europejskiej (European Commission 2018a). Podkreślono, że „przyszłość regionu jako integralnej części UE jest w najlepszym interesie Unii: politycznym, gospodarczym i związanym z bezpieczeństwem” (European Commission 2018a), jest też częścią strategii wzmocnienia UE do 2025 roku. Dokument ustanowił również sześć inicjatyw przewodnich, których realizacja potrwa w latach 2018–2020, dotyczących: praworządności, bezpieczeństwa i migracji, rozwoju społeczno-gospodarczego, połączeń transportowych i energetycznych, agendy cyfrowej oraz pojednania i stosunków dobrosąsiedzkich. Są one uznawane za „nowe perspektywy rozwiązania starych problemów” (Żornaczuk 2018: s. 1–2).

Co więcej, w maju 2018 roku w Sofii – po raz pierwszy od 2006 roku – zorganizowano oficjalny szczyt UE – Bałkany Zachodnie. Nowa dynamika w polityce rozszerzenia, potwierdzona również stosownymi konkluzjami przyjętymi przez Radę 26 czerwca 2018 roku (Rada Unii Europejskiej 2018), może mieć co najmniej kilka źródeł. Za pierwsze z nich uznać można nieefektywność dotychczasowych działań oraz wzrost eurosceptycyzmu w państwach bałkańskich, wynikający ze wspomnianej już zbyt odległej perspektywy członkostwa. Kolejną przyczyną może być konieczność osiągnięcia – pomimo licznych konfliktów i kryzysów – (jakiegokolwiek) sukcesu w unijnej polityce. Nie mniej istotne jest też to, że wobec unijnej bierności na tym obszarze swoje wpływy umacniały Rosja, Turcja i Chiny (The Economist Intelligence Unit 2018: s. 4; Hirkić 2019: s. 173–177).

Dynamika zainteresowania Unii Europejskiej regionem Bałkanów Zachodnich już od lat 90. XX wieku prezentowała się niejednoznacznie. Początkowo – od 1996 roku – w ramach tzw. podejścia regionalnego, nieróżnicującego unijnej polityki względem poszczególnych krajów tego obszaru, a stawiającego akcent na poprawę oraz zacieśnianie relacji politycznych, gospodarczych i społecznych pomiędzy nimi (Petričušić 2005: s. 5), unijne instytucje skupiły się przede wszystkim na wyrażaniu satysfakcji z postępów osiągniętych przez państwa bałkańskie w drodze do stabilizacji po konflikcie zbrojnym, naprzemienianie z okazywaniem zaniepokojenia powolnym tempem przemian, przy jednoczesnym deklarowaniu wsparcia dla inicjowanych reform i przekazywaniu pomocy rozwojowej (European Council 1996; 1997; 1998).

W kolejnych latach zaangażowanie UE na tym obszarze wzrastało. Wyrazem tego były realizowane przedsięwzięcia, wśród których wymienić należy: zainicjowany w czerwcu 1999 roku – porównywany często, choć niekoniecznie właściwie, do Planu Marshalla – Pakt Stabilności dla Europy Południowo Wschodniej (ang. *Stability Pact for South-Eastern Europe*, SPSEE)⁴ czy ustanowiony w 2000 roku Proces Stabilizacji i Stowarzyszenia (ang. *Stabilisation and Association Process*, SAP)⁵ (Hombach 2000: s. 6–7). Jednocześnie motorem dla dalszych reform stać się miał program pomocy technicznej oraz finansowej CARDS (ang. *Community Assistance for Reconstruction, Development and Stabilisation*), zainicjowany również w 2000 roku, w trakcie szczytu UE–Bałkany Zachodnie w Zagrzebiu⁶. Inicjatywy te niosły ze sobą sporo nadziei na zintensyfikowanie integracji, jednak podstawowym zastrzeżeniem (szczególnie wobec SAP) był brak ściśle określonego harmonogramu działań (Schenker 2008: s. 17). W konsekwencji obawiano się, iż zbyt odległa perspektywa akcesji zniechęci część państw regionu, co spowoduje kolejny podział na tym obszarze (The World Bank 2000: s. 19).

⁴ Celem nadzorowanego przez UE paktu miała być przede wszystkim koordynacja projektów prowadzonych przez partnerów na rzecz Bałkanów Zachodnich oraz ułatwianie ich implementacji. W przedsięwzięcie zaangażowano nie tylko państwa unijne i kraje bałkańskie, ale także m.in. członków G8 (Stany Zjednoczone, Kanadę, Japonię, Rosję), regionalne inicjatywy integracyjne, inne organizacje międzynarodowe (m.in. ONZ, NATO, OECD, OBWE, Radę Europy) oraz międzynarodowe instytucje finansowe (np. Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, Europejski Bank Odbudowy i Rozwoju). W 2008 roku Pakt zastąpiony został przez Radę Współpracy Regionalnej, odpowiedzialną za kooperację na obszarze Bałkanów Zachodnich oraz wsparcie integracji europejskiej i euroatlantyckiej regionu (Regional Cooperation Council WWV).

⁵ Na jego mocy postanowiono większy nacisk kłaść na wewnętrzną sytuację poszczególnych państw, a ich uczestnictwo w przedsięwzięciu oraz poziom jego zaawansowania skutkować miałyby większymi zachętami dla zainteresowanych krajów (także finansowanymi). Proces opierać się miał na pięciu elementach: umowach o stabilizacji i stowarzyszeniu (ang. *Stabilisation and Association Agreements*, SAA); rozwoju istniejących relacji ekonomicznych i handlowych w ramach regionu; rozwoju i częściowej modyfikacji istniejącego wsparcia ekonomiczno-finansowego; zwiększonym wsparciu dla demokracji, społeczeństwa obywatelskiego, edukacji i rozwoju instytucjonalnego; rozpoczęciu współpracy w kolejnych obszarach (m.in. sprawiedliwości i spraw wewnętrznych) oraz rozwoju dialogu politycznego (także na poziomie regionalnym). Warunkami przystąpienia przez państwa bałkańskie do procesu były współpraca z Międzynarodowym Trybunałem Karnym dla byłej Jugostawii (MTKJ) oraz współpraca regionalna, zaś skuteczne uczestnictwo w procesie uznano za jeden z warunków przystąpienia państw Bałkanów do UE (European Commission 1999).

⁶ Na lata 2000–2006 alokowano w ramach tego instrumentu 4,65 mld EUR (European Council 2000). W 2007 roku program CARDS został zastąpiony przez instrument wsparcia przedakcesyjnego (ang. *Instrument for Pre-Accession Assistance*, IPA), zakładający wsparcie na poziomie 11,5 mld EUR w latach 2007–2013 oraz 11,7 mld EUR w latach 2014–2020 (*Instrument for Pre-accession Assistance WWV*).

Wszelkie obawy miały zostać rozwiane w 2003 roku. Podczas marcowego szczytu Rady Europejskiej jasno stwierdzono, że „przyszłość Bałkanów Zachodnich znajduje się w Unii Europejskiej” (European Council 2003a), natomiast w trakcie szczytu czerwcowego zatwierdzono Agendę z Salonik dla Bałkanów Zachodnich, której celem zostało dalsze wzmacnianie uprzywilejowanych stosunków Unii oraz państw bałkańskich, a także wzbogacanie ram dla europejskiego kursu tych państw, aż do ich przyszłego wstąpienia, bez określania jednak dat możliwej akcesji (European Council 2003b). Podkreślono niemniej, że tempo dążeń do UE zależy wyłącznie od nich samych (*EU – Western Balkans Summit* 2003). Jednym z narzędzi intensyfikacji procesu stabilizacyjnego i stowarzyszeniowego miało zaś stać się Partnerstwo Europejskie⁷.

W rzeczywistości od 2004 roku Unia Europejska skupiła się na konsumpcji zrealizowanych rozszerzeń oraz swojej sytuacji wewnętrznej, do czego też, jak już wspomniano, nawiązywał po kolejnych dziesięciu latach J.-C. Juncker. Co prawda, deklaracje dotyczące „europejskiej przyszłości” regionu Bałkanów Zachodnich powtórzono m.in. w trakcie szczytu UE – Bałkany Zachodnie, odbywającego się w marcu 2006 roku w Salzburgu (*Salzburg EU/Western Balkans* 2006) czy w czerwcu 2010 roku w trakcie spotkania ministerialnego⁸ UE – Bałkany Zachodnie w Sarajewie, jednak nie udało się dotrzymać złożonej wówczas obietnicy, iż trwający kryzys gospodarczy nie wpłynie na tempo rozszerzenia (*EU to reaffirm* 2010). Odnotować należy fakt, że w spotkaniu u progu drugiej dekady XXI wieku nie wzięli udziału przedstawiciele Francji, Niemiec i Holandii (Szpała 2010). Stanowiło to jedną z oznak stagnacji polityki rozszerzenia Unii Europejskiej (Szynol 2018b), trwającej aż do 2018 roku.

Bośnia i Hercegowina w opinii Unii Europejskiej

Od czasu uznania Bośni i Hercegowiny za państwo potencjalnie kandydujące do członkostwa w Unii Europejskiej (w 2003 roku), obie strony podpisały szereg umów i porozumień, regulujących wzajemną współpracę. W 2004 roku kraj ten objęto Partnerstwem Europejskim (zweryfikowanym w 2006 i 2008 roku). 25 listopada 2005 roku rozpoczęto negocjacje umowy o stabilizacji i stowarzyszeniu, którą podpisano 16 czerwca 2008 roku wraz z umową przejściową dotyczącą handlu oraz kwestii związanych z handlem (ta część porozumienia weszła w życie 1 lipca 2008 roku). Umowa właściwa zaczęła jednak obowiązywać dopiero 1 czerwca 2015 roku.

18 września 2007 roku podpisano umowy o ułatwieniach wizowych oraz readmisji, które weszły w życie z początkiem 2008 roku. Ponadto od 15 grudnia 2010 roku obywa-

⁷ Za główne zadania Partnerstwa (obejmującego Albanię, Bośnię i Hercegowinę, Republikę Macedonii Północnej, Chorwację, Czarnogórę i Serbię oraz Kosowo) uznano określenie priorytetów dla działań wspierających zbliżenie do UE oraz pełnienie funkcji listy kontrolnej, pozwalającej na odnotowanie postępów. Kwestie te powinny również wpływać na programowanie dalszej pomocy finansowej (Rozporządzenie 533/2004). Ponadto wskazano, iż treść partnerstwa może zostać w przyszłości zmodyfikowana, do czego doszło w 2006 i 2008 roku.

⁸ Szczyt zaplanowano jako spotkanie szefów państw i rządów, jednak ze względu na serbski sprzeciw wobec uczestnictwa w nim Kosowa, odbyło się ono w charakterze nieformalnego spotkania ministrów.

tele Bośni i Hercegowiny, którzy posiadają paszporty biometryczne, mogą bezwizowo poruszać się po strefie Schengen.

Warto dodać, że 27 czerwca 2012 roku obie strony rozpoczęły dialog na wysokim szczeblu w sprawie procesu akcesyjnego. Tego efektem stało się m.in. złożenie przez Bośnię i Hercegowinę 15 lutego 2016 roku wniosku o członkostwo w Unii Europejskiej. 20 września 2016 roku Rada Europejska zwróciła się do Komisji Europejskiej o zaopiniowanie tejże aplikacji. 9 grudnia 2016 roku państwo to otrzymało od Komisji stosowny kwestionariusz, który – wraz z odpowiedziami – został zwrócony w lutym 2018 roku (*Enlargement – Bosnia and Herzegovina W/W/W*).

Avis Komisji Europejskiej dotyczący wniosku o członkostwo państwa w Unii Europejskiej został zaprezentowany 29 maja 2019 roku. Komisja przeanalizowała, podobnie jak w regularnych, corocznych raportach na temat osiągniętych przez Bośnię i Hercegowinę postępów, poziom spełnienia kryteriów kopenhaskich⁹. Liczne zastrzeżenia zgłoszone zostały właściwie w każdej z dziedzin, które są kryteriami objęte. Opinia Komisji wskazała wiele słabości sytuacji polityczno-gospodarczej Bośni i Hercegowiny oraz niedostosowanie jej prawodawstwa do unijnego *acquis*. Uwagi Komisji wiązały się m.in. z:

- rozlicznymi problemami strukturalnymi, wynikającymi ze złożoności regulacji instytucjonalnych, które w połączeniu z procedurami uwzględniającymi czynnik etniczny wpływają negatywnie na funkcjonowanie państwa;
- częstymi sporami dotyczącymi podziału kompetencji pomiędzy władze centralne oraz władze składowych federacji, utrudniające ich skuteczne wykonywanie, a jednocześnie dostosowanie ustawodawstwa do prawnego dorobku UE w wielu obszarach;
- niezgodnością części przepisów konstytucyjnych (określających kryteria etniczne czy pobytu) z Europejską Konwencją Praw Człowieka, a równocześnie utrudniających działalność administracji publicznej, Parlamentu czy instytucji sądowniczych;
- niedostatecznym zaawansowaniem reform w zakresie administracji publicznej, w dalszym ciągu obciążonej powiązaniami politycznymi, a także w obszarze sądownictwa, którego system wciąż nie gwarantuje niezależności, autonomii, rozliczalności i skuteczności sądów;
- brakiem harmonizacji legislacji w całym kraju oraz słabą współpracą i koordynacją instytucji w zakresie walki z korupcją i przestępczością zorganizowaną;
- koniecznością pełnego wdrożenia regulacji na rzecz praw podstawowych oraz wzmożenia wysiłków na rzecz ochrony praw człowieka i stosowania zasad antydyskryminacyjnych;
- upolitycznieniem zarządzania gospodarczego oraz brakiem współpracy pośród kluczowych interesariuszy, co utrudnia i przedłuża proces podejmowania decy-

⁹ Kryterium polityczne – stabilność instytucji gwarantujących demokrację, rządy prawa, przestrzeganie praw człowieka, respektowanie i ochrona mniejszości narodowych; kryterium gospodarcze – funkcjonująca gospodarka rynkowa, zdolność do sprostania warunkom konkurencji rynkowej wewnątrz UE; kryterium prawne – zdolność do przyjęcia i wywiązywania się ze zobowiązań wynikających z członkostwa, dążenie do osiągnięcia politycznych, ekonomicznych i monetarnych celów integracji) (European Council 1993).

zji, prowadzi do fragmentacji rynku wewnętrznego i znacznie osłabia otoczenie funkcjonowania biznesu (m.in. edukację czy dział badań i rozwoju);

- niższym od możliwego wzrostem gospodarczym, który odczuła co prawda większość populacji, jednak wyzwaniem pozostaje szeroka emigracja obywateli w wieku produkcyjnym;
- niską jakością programu reform gospodarczych, mającego na celu wzmocnienie stabilności fiskalnej oraz usunięcie strukturalnych barier dla dalszego wzrostu gospodarczego;
- niewielkim dostosowaniem ustawodawstwa w zakresie m.in. swobodnego przepływu towarów, rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich, rybołówstwa, polityki transportowej, energii, polityki ekonomicznej i monetarnej, polityki socjalnej i zatrudnienia, przemysłu i przedsiębiorstw, polityki regionalnej, edukacji i kultury czy kontroli finansowej; a także niedostatecznym dostosowaniem legislacji w obszarach m.in. swobodnego przepływu pracowników, zamówień publicznych, polityki konkurencyjności, podatków, unii celnej, bezpieczeństwa żywności czy sądownictwa i praw podstawowych; umiarkowaną harmonizację prawodawstwa odnotowano jedynie w zakresie swobodnego przepływu kapitału oraz prawa własności intelektualnej (European Commission 2019a, European Commission 2019b).

Finalnie Komisja Europejska, doceniając progres poczyniony przez Bośnię i Hercegowinę w drodze do spełnienia kryteriów politycznego, gospodarczego i prawnego członkostwa w UE, uznała go za wciąż niewystarczający. W swej opinii instytucja zachęciła państwo do dalszych wysiłków na rzecz osiągnięcia kryteriów kopenhaskich, a w szczególności do skupienia się na następujących obszarach priorytetowych: demokracja, rządy prawa, prawa podstawowe, reforma administracji publicznej. Jednocześnie Komisja zobowiązała się do dalszego monitorowania podejmowanych przez potencjalnego kandydata działań, a także do kontynuowania uzgodnionego wsparcia finansowego w ramach IPA (European Commission 2019a).

Ekonomiczne aspekty integracji Bośni i Hercegowiny z Unią Europejską w drugiej dekadzie XXI wieku

W raportach dotyczących Bośni i Hercegowiny Komisja Europejska regularnie zwraca uwagę na niedostateczne spełnienie przez to państwo wymagań gospodarczych, ujętych w kryteriach kopenhaskich. Deficyty w zakresie funkcjonowania wolnego rynku pomniejszają (o ile nie przekreślają całkowicie) również zdolność kraju do sprostania presji konkurencji i siłom rynkowym w Unii.

W odniesieniu do kryterium gospodarczego już w pierwszym raporcie Komisji Europejskiej, z 2011 roku, wskazywano przede wszystkim na osłabienie konsensusu w sprawie fundamentów polityki ekonomicznej i fiskalnej państwa. Ponadto podkreślano słabość gospodarczą Bośni i Hercegowiny, objawiającą się m.in. niekorzystnymi wynikami makroekonomicznymi kraju, rosnącą inflacją, złą kondycją rynku pracy, wysokim poziomem bezrobocia czy istnieniem niekorzystnego otoczenia biznesu (niewielka praworządność,

korupcja). Podważano zdolność do sprostania konkurencji na unijnym rynku, niemniej podkreślono wysoki poziom integracji handlowej pomiędzy Bośnią i Hercegowiną a Unią Europejską (European Commission 2011). Także w kolejnych latach odnotowywano niewystarczające postępy w spełnieniu kryteriów ekonomicznych, szczególnie w zakresie funkcjonowania gospodarki wolnorynkowej. Dopiero po wzmożeniu reform gospodarczych możliwe byłoby dla Bośni i Hercegowiny sprostanie unijnym siłom konkurencji w perspektywie długoterminowej (European Commission 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2018b). Fakt, iż podobne zastrzeżenia pojawiały się w regularnie wydawanych przez Komisję raportach, potwierdza z kolei także niewielkie tempo podejmowanych w kraju przemian.

Zwracając na podobne kwestie uwagę także inni analitycy (np. Duvnjak 2017). Gospodarka państwa uznawana jest nie tylko w skali Unii Europejskiej, ale także w skali świata za niekonkurencyjną. W *The Global Competitiveness Index 2019* Bośnia i Hercegowina została sklasyfikowana dopiero na 92. pozycji (World Economic Forum 2019; s. 15). W specyfikę kraju nie wpisuje się również gospodarcza innowacyjność – *The Global Innovation Index 2019* umieścił Sarajewo na 76. miejscu (Cornell – S.C. Johnson College of Business 2019; s.86). Poprawie sytuacji nie sprzyjają nieefektywna biurokracja rządowa, korupcja, niestabilność rządów i polityk, regulacje podatkowe, dostęp do finansowania czy nieodpowiednie wykształcenie siły roboczej, uznawane za podstawowe przeszkody dla działalności gospodarczej (World Economic Forum 2016). Efektem tego jest również dopiero 83. pozycja państwa w *The Index of Economic Freedom 2019*, w grupie gospodarek umiarkowanie wolnych (The Heritage Foundation 2019; s. 2).

Bośnia i Hercegowina od kilku lat notuje co prawda wzrost gospodarczy, który bywa wyższy od unijnej średniej. Niejednokrotnie wynik ten był również lepszy od tych, które osiągały państwa członkowskie najstarsze w tej kategorii. W dalszym ciągu jednak gospodarka Sarajewa nie jest tak dynamiczna, jak inne unijne gospodarki (tabela 1).

Tabela 1. Realne tempo wzrostu PKB (zmiana procentowa w stosunku do poprzedniego roku) w latach 2010-2018 w Unii Europejskiej oraz Bośni i Hercegowinie

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
UE-28	2,1	1,7	-0,4	0,3	1,8	2,3	2,0	2,5	2,0
Wynik najwyższy	6,0 (SE)	7,6 (EE)	4,3 (EE)	4,6 (MT)	8,3 (IE)	25,6 (IE)	5,2 (MT)	7,8 (IE)	6,7 (IE)
Wynik najniższy	-5,5 (GR)	-9,1 (GR)	-7,3 (GR)	-5,9 (CY)	-1,4 (CY)	-0,3 (GR)	-0,2 (GR)	1,4 (GR)	0,9 (IT)
BiH	0,9	1,0	-0,8	2,3	1,1	3,1	3,1	3,2	3,1

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: EUROSTAT, *Real GDP growth rate – volume* WWV.

Gospodarczą słabość Bośni i Hercegowiny (szczególnie na tle pozostałych państw członkowskich) przedstawia z kolei wskaźnik PKB *per capita*, mierzony parytetem siły nabywczej mieszkańców. Współczynnik ten jest istotny z tego względu, iż ma on wpływ

m.in. na wysokość środków alokowanych dla poszczególnych państw w unijnym budżecie w ramach polityki spójności.

W 2010 roku kraj ten osiągnął zaledwie 29% unijnej średniej w tej kategorii, zaś w 2018 roku było to 31%. Jest to wynik nieporównywalny z tym, który osiąga corocznie Luksemburg, a także znacznie niższy od wyniku Bułgarii, będącej najmniej rozwiniętym państwem członkowskim Unii Europejskiej. Bośnia i Hercegowina nieco odstaje w tym zakresie także w porównaniu do pozostałych państw kandydujących (tabela 2.). Szansą dla Sarajewa może być jednak to, iż notującej słabsze wyniki Albanii w 2014 roku Rada Europejska przyznała status państwa kandydującego.

Tabela 2. PKB per capita według parytetu siły nabywczej w latach 2010-2018 (wynik procentowy) w Unii Europejskiej, państwach kandydujących oraz Bośni i Hercegowinie

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
UE-28	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Luksemburg	257	265	260	261	270	267	257	253	256
Bułgaria	44	45	46	46	47	47	49	49	50
Czarnogóra	41	42	39	41	41	42	45	46	47
Serbia	36	37	37	38	37	36	37	37	40
Macedonia Północna	34	34	34	35	36	36	37	37	38
BiH	29	30	30	30	30	30	31	32	31
Albania	29	29	30	29	30	29	29	29	31

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: EUROSTAT, *GDP per capita in PPS WWW*.

Co istotne, Bośnia i Hercegowina nie tylko na tle krajów członkowskich Unii Europejskiej nie może pochwalić się dobrobytem. Jako państwo rozwijające się wciąż jest ona zaliczana do beneficjentów Oficjalnej Pomocy Rozwojowej (ang. *Official Development Assistance*, ODA), zgodnie z listą opracowywaną przez Komitet Pomocy Rozwojowej (ang. *Development Assistance Committee*, DAC) Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju (ang. *Organisation for Economic Co-operation and Development*, OECD). W 1996 roku Bośnia i Hercegowina znalazła się w drugiej grupie państw o najniższym PNB per capita (< 765 USD), a od 2000 roku znajdowała się w trzeciej grupie (761 – 3 030 USD; w 2003 roku oznaczało to wynik 746 – 2 975 USD, w 2006 roku – 826 – 3 255 USD, a w 2008 roku – 936 – 3 705 USD). W 2011 roku „awansowała” do czwartej grupy państw – o wyższym średnim dochodzie – będących biorcami działań rozwojowych, co było równoznaczne z dochodami rządu 3 976 – 12 275 USD w 2011 roku, 4 126 – 12 745 USD od 2014 roku oraz 3 956 – 12 235 USD od 2018 roku (Organisation for Economic Co-operation and Development WWW). Umożliwiło to Bośni i Hercegowinie pozyskanie pomocy rozwojowej wartej ponad 4 mld USD tylko w latach 2012-2016, skierowanej głównie na infrastrukturę socjalną i usługi oraz infrastrukturę gospodarczą (Organisation

for Economic Co-operation and Development 2018: s. 142). Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż Bośnia i Hercegowina prezentuje się niemal dokładnie tak samo, jak inne państwa bałkańskie, które są już nieco bardziej zaawansowane w procesie integracji z Unią Europejską. Niemniej dane te uzasadniają też stwierdzenie, że „europejska przyszłość” regionu jest wciąż bardzo odległa.

Kwestią kolejną jest fakt, iż państwo przystępujące do Unii Europejskiej tym samym zobowiązuje się do przyjęcia wspólnej waluty. Warto zatem zwrócić uwagę także na stopień spełnienia przez Bośnię i Hercegowinę kryteriów konwergencji¹⁰, szczególnie w odniesieniu do inflacji, deficytu budżetowego oraz długu publicznego.

W drugiej dekadzie XXI wieku Sarajewo nie doświadczyło większych problemów wynikających z inflacji. Na początku dekady była ona umiarkowana, by w kolejnych latach obrócić się w łagodną deflację, a następnie zbliżyć się do średniej europejskiej w tym zakresie (tabela 3.). Ta względna stabilność cen może pozwolić na spełnienie jednego z kryteriów konwergencji, w średniej lub nawet krótkiej perspektywie czasowej.

Tabela 3. Inflacja w latach 2010-2018 w Unii Europejskiej oraz Bośni i Hercegowinie (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
UE-28	2,1	3,1	2,6	1,5	0,5	0,0	0,3	1,7	1,9
Wynik najlepszy (1.)	0,7 (SK)	1,2 (IE)	0,9 (SE)	0,0 (LV)	0,0 (HU)	0,0 (IE)	0,0 (DK)	0,3 (IE)	0,7 (DK, IE)
Wynik najlepszy (2.)	0,9 (NL)	1,4 (SE)	1,0 (GR)	0,4 (BG)	0,1 (PL)	0,0 (GB)	0,0 (GR)	0,7 (CY)	0,8 (GR, CY)
Wynik najlepszy (3.)	1,1 (DE)	2,1 (SI)	1,9 (IE)	0,4 (PT)	0,2 (HR)	0,1 (DE)	0,0 (LU)	0,8 (FI)	1,2 (FI, IT, PL, PT)
Średnia UE-31	0,9	1,6	1,3	0,3	0,1	0,0	0,0	0,6	0,9
Wynik najgorszy	6,1 (RO)	5,8 (RO)	5,7 (HU)	3,2 (EE, RO)	1,5 (AT, GB)	1,2 (MT)	1,8 (BE)	3,7 (EE, LT)	4,1 (RO)
BiH	2,2	3,6	2,1	-0,1	-0,9	-1,0	-1,1	1,2	b/d

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: EUROSTAT, *HICP – inflation rate*. WWW; THE WORLD BANK, *Inflation* WWW.

¹⁰ Traktat z Maastricht w 1992 roku ustalił – dla państw dotychczasowych do strefy euro – kryteria konwergencji w odniesieniu do: stabilności cen (średnia stopa inflacji w roku poprzedzającym badanie dotyczące spełnienia kryteriów konwergencji nie powinna być wyższa niż 1,5 punktu procentowego od wskaźnika odnotowanego w trzech najlepszych krajach pod tym względem), deficytu budżetowego (nie może przekroczyć 3% PKB), długu publicznego (nie może przekroczyć 60% PKB), stóp procentowych (wysokość średniej nominalnej długookresowej stopy procentowej nie może przekroczyć bardziej niż o 2 punkty procentowe średniej nominalnej długookresowej stopy procentowej w trzech państwach członkowskich o najniższym rocznym wskaźniku inflacji) oraz udziału w mechanizmie kursowym Europejskiego Systemu Walutowego (przynajmniej w okresie 2 lat przed badaniem zdolności do spełnienia kryteriów konwergencji państwa muszą bez większych napięć stosować się do wahań kursowych przewidzianych w ramach mechanizmu kursowego) (Treaty 1992).

Kolejne kryterium wiąże się z poziomem długu publicznego, który – co do zasady – nie powinien przekroczyć 60% PKB. Bośnia i Hercegowina w drugiej dekadzie XXI wieku spełnia to kryterium – w ostatnich latach dług publiczny tego kraju oscylował wokół 40% PKB. Jest to wynik znacznie lepszy od unijnej średniej, która sięga ok. 80% PKB (szczególnie biorąc pod uwagę rekordowe zadłużenie Grecji). Niemniej wskaźnik Sarajewa znacznie odbiega też od wyników uzyskiwanych przez Estonię – państwo, które w tej kategorii prezentuje się najkorzystniej (tabela 4.).

Tabela 4. Dług publiczny (% PKB) w latach 2010-2018 w Unii Europejskiej oraz Bośni i Hercegowinie

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
UE-28	79,0	81,6	84,0	85,8	86,6	84,6	83,4	81,7	80,0
Estonia	6,6	6,1	9,7	10,2	10,5	9,9	9,2	9,2	8,4
Grecja	146,2	172,1	159,6	177,4	178,9	175,9	178,5	176,2	181,1
BiH	30,2	32,8	36,6	37,7	41,6	41,9	40,5	36,1	b/d

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: EUROSTAT, *General government gross debt – annual data* WWW; EUROSTAT, *Candidate countries and potential candidates* WWW.

Bośnia i Hercegowina notuje również dobre wyniki w odniesieniu do deficytu budżetowego (nadwyżki budżetowej). Od początku dekady państwo to ani razu nie przekroczyło ustalonego w Maastricht limitu 3% deficytu, zaś w ostatnich latach zaliczyło nawet niewielką nadwyżkę (tabela 5).

Tabela 5. Deficyt budżetowy / nadwyżka budżetowa (% PKB) w latach 2010-2018 w Unii Europejskiej oraz Bośni i Hercegowinie

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
UE-28	-6,4	-4,6	-4,3	-3,3	-2,9	-2,3	-1,6	-1,0	-0,6
Wynik najlepszy	0,2 (EE)	1,2 (EE)	0,3 (LU)	1,0 (LU)	1,3 (LU)	1,4 (LU)	1,6 (LU)	3,9 (MT)	0,0 (IE)
Wynik najgorszy	-32,1 (IE)	-12,7 (IE)	-10,5 (ES)	-14,7 (SI)	-9,0 (CY)	-5,7 (GR)	-4,5 (ES)	-3,1 (ES)	-4,8 (CY)
BiH	-2,4	-1,2	-2,0	-2,2	-2,0	0,7	1,2	2,6	1,6

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: EUROSTAT, *General government deficit/surplus* WWW; EUROSTAT, *Candidate countries and potential candidates* WWW.

Uwagę zwrócić należy jednak na kilka kwestii. Relatywna równowaga makroekonomiczna (tak w zakresie polityki fiskalnej, jak i monetarnej) jest podstawowym warunkiem otrzymywania przez państwo zewnętrznego finansowania. Bośnia i Hercegowina nato-

miast chętnie korzysta m.in. z linii kredytowych oraz wsparcia finansowego Międzynarodowego Funduszu Walutowego (MFW). Dla przykładu: w 2016 roku państwo to otrzymało od MFW w ramach rozszerzonego wsparcia finansowego 553,3 mln EUR (na trzy lata) na realizację programu reform strukturalnych, poprawę polityki fiskalnej oraz wzmocnienie sektora finansowego (International Monetary Fund 2016). Środki skierowane zostały przede wszystkim na działania: poprawiające funkcjonowanie otoczenia biznesu w celu tworzenia miejsc pracy w sektorze prywatnym oraz zwiększania potencjału wzrostu; zapewniające stabilność fiskalną i podnoszące jakość wydatków rządowych oraz zabezpieczające stabilność finansową i ożywiający kredyty bankowe. Ponadto „istotną kwestią przekrojową jest wzmocnianie jednolitej przestrzeni gospodarczej Bośni i Hercegowiny, zgodnie z postanowieniami konstytucyjnymi oraz kompetencjami odpowiednich instytucji” (International Monetary Fund 2018: s. 54). Transze odblokowywane są jednak po stwierdzeniu postępów w realizacji celów programu (*IMF discusses unlocking* 2017), te zaś są możliwe – szczególnie w przypadku Sarajewa – dopiero po osiągnięciu politycznego konsensusu. Doświadczenia tego państwa (np. w związku z trudnościami ze sformowaniem rządu na początku drugiej dekady XXI wieku) wskazują zaś, że „politycy w BiH są w stanie osiągnąć kompromis jedynie w przypadku bezpośredniego zagrożenia załamania finansów państwa. Będzie to zapewne wykorzystane przy przyznawaniu BiH pomocy finansowej przez UE czy MFW – należałoby się więc spodziewać jej ścisłego warunkowania wprowadzeniem reform gospodarczych i ustrojowych” (Szpala 2012).

Stosunkowo stabilna sytuacja gospodarcza państwa, odzwierciedlona podstawowymi wynikami makroekonomicznymi, będąca pochodną i wymogiem międzynarodowych instytucji finansujących reformy w Sarajewie, nie może jednak przystąpić rzeczywistych problemów, z którymi musi zmagać się gospodarka Bośni i Hercegowiny. Podstawowym z nich, rezonującym również na sytuację społeczną kraju, jest wysoka stopa bezrobocia – znacznie wyższa od unijnej średniej oraz wyników państw członkowskich, które w tej kategorii prezentują się najkorzystniej (Austria, Niemcy, Czechy). Porównywalna jednak z państwami, które najdotkliwiej odczuły skutki kryzysu gospodarczego (Hiszpania, Grecja) – tabela 6.

Tabela 6. Stopa bezrobocia (w %) w latach 2010-2018 w Unii Europejskiej oraz Bośni i Hercegowinie

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
UE-28	9,6	9,7	10,5	10,9	10,2	9,4	8,6	7,6	6,8
Wynik najlepszy	4,6 (AT)	4,6 (AT)	4,9 (AT)	5,2 (DE)	5,0 (DE)	4,6 (DE)	4,0 (CZ)	2,9 (CZ)	2,2 (CZ)
Wynik najgorszy	19,9 (ES)	21,4 (ES)	24,8 (ES)	27,5 (GR)	26,5 (GR)	24,9 (GR)	23,6 (GR)	21,5 (GR)	19,3 (GR)
BiH	27,2	27,6	28,0	27,4	27,5	26,2	25,0	20,5	18,4

Źródło: Opracowanie własne, na podstawie: EUROSTAT, *Total unemployment rate WWW*; THE WORLD BANK, *Unemployment, total WWW*.

Trudno jednak określić wiarygodność tych danych w odniesieniu do Bośni i Hercegowiny. Szczególnie wobec szacunków, iż nawet 1/3 PKB kraju może być dodatkowo generowana przez tzw. gospodarkę nieformalną (Medina, Schneider 2018: s. 69), w którą zaangażowanych może być nawet 37% pracowników posiadających także inne, legalne źródło zarobku (Center for the Study of Democracy 2016: s. 4). Praktycznie niemożliwe jest zaś obliczenie, jaki odsetek obywateli Bośni i Hercegowiny w rzeczywistości (spośród nie tylko zatrudnionych, ale także bezrobotnych) napędza dochody „szarej strefy”. Co więcej, sytuacja polityczna, gospodarcza oraz społeczna Bośni i Hercegowiny sprzyja funkcjonowaniu także przestępczości zorganizowanej, nasilonej w trakcie wojny w ostatniej dekadzie XX wieku oraz stanowiącej poważny problem w drugiej dekadzie XXI wieku (Brady 2012: s. 16–23). Niemniej i w tym kontekście państwo to wypada podobnie do pozostałych krajów regionu (Stojarová 2007: s. 98).

W tym kontekście, a także wobec znacznej (wskazanej wcześniej) dysproporcji w poziomie rozwoju gospodarczego Bośni i Hercegowiny oraz państw członkowskich Unii Europejskiej, największe wątpliwości dotyczą tego, czy organizacja ta w końcu drugiej dekady XXI wieku jest w stanie wygenerować kolejne pokłady (finansowej) solidarności (Molendowski 2012: s. 38). Z jednej strony bowiem Unia ma za zadanie wspierać dobrobyt jej narodów oraz „spójność gospodarczą, społeczną i terytorialną oraz solidarność między Państwami Członkowskimi” (TUE: art. 3). Poczyna się również do umiarkowanego stabilizowania sytuacji w swoim otoczeniu – dzięki temu Sarajewo otrzymało już 412 mln EUR w latach 2001-2006 w ramach programu CARDS, 656 mln EUR w latach 2007-2013 w ramach inicjatywy IPA oraz 167 mln EUR w latach 2014-2017 z IPA II (nie licząc m.in. środków na działania transgraniczne) (*Bosnia and Herzegovina – financial assistance...* WWW).

Z drugiej jednak strony – coraz bardziej zacięte dyskusje dotyczące unijnego budżetu (Czubala 2014), polaryzacja stanowisk na temat polityki spójności czy polityki rolnej UE, wewnętrzny podział na członków strefy euro i państwa pozostające poza nią, kontrowersje wokół podziału środków między członków „starej” i „nowej” Unii oraz dysproporcje rozwojowe pomiędzy krajami Europy Zachodniej („starą Unią”) a Europą Środkową i Wschodnią („nową Unią”) potwierdzają, iż organizacja powinna się skupić na konsumpcji dotychczasowych rozszerzeń oraz niwelowaniu istniejących już różnic. Wobec rozlicznych konfliktów i kryzysów w gronie państw członkowskich (także na tle finansowym) należy stwierdzić, iż polityka rozszerzenia nie stanowi priorytetu dla Unii. Priorytetem tym powinno być zaś samo umacnianie, również osłabionej, unijnej solidarności (Raspotnik et al. 2012; Lewandowski 2015; Giannakopoulos 2017; Lahusen, Grasso 2018), do czego nawołuje część europejskich przywódców oraz liderzy poszczególnych instytucji UE.

Podsumowanie: nie tylko problemy ekonomiczne

Jak wcześniej wspomniano, strategia z 2018 roku wskazała, iż polityka rozszerzenia stanowi jeden ze sposobów wzmocnienia Unii Europejskiej do 2025 roku. Dodaje, że „przy silnej woli politycznej, wdrażaniu prawdziwych i trwałych reform oraz ostatecznym

rozwiązaniu sporów z sąsiadami, Serbia i Czarnogóra potencjalnie mogą być gotowe na członkostwo do tego czasu", lecz „akcesja jest i pozostanie procesem opartym na zasługach, w pełni zależnym od obiektywnych postępów osiągniętych przez poszczególne kraje" (European Commission 2018a: s. 17). Czy na intensyfikacji polityki rozszerzenia UE skorzystać może także Bośnia i Hercegowina? Strategia podkreśla jedynie, że „przy trwałym wysiłku i zaangażowaniu może ona stać się kandydatem do członkostwa" (European Commission 2018a: s. 7). Te (dość ogólne) deklaracje można ponownie uznać za podtrzymanie „europejskiej perspektywy" Bałkanów Zachodnich, którą w stosunku do dwóch państw ujęto już w ramy czasowe. Jest to w polityce Unii Europejskiej wobec tego regionu *novum*, stanowiące przesłankę do wzmocnienia motywacji i zaangażowania w realizację procesów dostosowawczych przez obie strony.

W odniesieniu do Bośni i Hercegowiny podkreślić należy, że trudna sytuacja polityczna, gospodarcza i społeczna implikuje wciąż niewielkim poziomem spełnienia kryteriów kopenhaskich. Rada Unii Europejskiej w czerwcu 2018 roku podkreślała co prawda, że „z zadowoleniem odnotowuje przyjęcie w Bośni i Hercegowinie pewnych reform ukierunkowanych na UE" (Rada Unii Europejskiej 2018: s. 20) oraz, że „ponownie potwierdza swoje jednoznaczne zaangażowanie na rzecz utrzymania unijnej perspektywy Bośni i Hercegowiny jako państwa jednolitego, zjednoczonego i suwerennego" (Rada Unii Europejskiej 2018: s. 22). Dostrzegła jednak też genezę wielu problemów państwa: „Rada zachęca wszystkie organy władzy i siły polityczne w tym kraju, aby odeszły od prowadzącej do podziałów retoryki zakorzenionej w przeszłości, położyły kres gloryfikowaniu zbrodniarzy wojennych oraz by aktywnie propagowały pojednanie" (Rada Unii Europejskiej 2018: s. 22). Wskazała również liczne deficyty w jego funkcjonowaniu: „retoryka i kampania wyborcza oparte na stwarzaniu podziałów spowolniły tempo działań reformatorskich, zwłaszcza przewidzianych w programie reformy" (Rada Unii Europejskiej 2018: s. 20). Niedostatki odnotowano m.in. w zakresie reform społeczno-gospodarczych, praworządności, działań antykorupcyjnych i skierowanych przeciwko przestępczości zorganizowanej, zwalczania radykalizacji i terroryzmu, działania administracji publicznej, ochrony wolności wypowiedzi i budowania niezależnych mediów, postanowień ordynacji wyborczej, nieprzyjaznego otoczenia biznesu, braku wspólnej przestrzeni gospodarczej, rozdrobionego otoczenia regulacyjnego czy zaburzeń równowagi na rynku pracy (Rada Unii Europejskiej 2018: s. 21–23). Jak wcześniej wskazano, kwestie te znalazły również swoje odzwierciedlenie w przedstawionej w 2019 roku opinii Komisji Europejskiej na temat wniosku aplikacyjnego Bośni i Hercegowiny.

W niniejszym artykule wskazano przede wszystkim problemy ekonomiczne Bośni i Hercegowiny, uniemożliwiające państwu spełnienie gospodarczego kryterium kopenhaskiego. Warto jednak zaryzykować stwierdzenie, iż to kwestie polityczne stanowią podstawowy czynnik utrudniający integrację kraju z UE. Bośnia i Hercegowina pozostaje państwem o najbardziej skomplikowanej strukturze ustrojowej i sytuacji politycznej na Bałkanach Zachodnich¹¹. Celem zawartego w 1995 roku przez prezydentów Bośni i Her-

¹¹ Celem wypracowanego w Dayton w 1995 roku układu było stworzenie ram, w których mogłyby bezkolizyjnie funkcjonować trzy wspólnoty etniczne i polityczne (Bośniacy, Chorwaci i Serbowie), pozostają-

cegowiny, Serbii i Chorwacji układu z Dayton, przygotowanego pod auspicjami wspólnoty międzynarodowej, było (w obliczu trwającej wojny) przede wszystkim zachowanie Bośni i Hercegowiny jako państwa. Na mocy porozumienia okrojowano Bośni i Hercegowinie konstytucję, tworzącą słabe instytucje centralne i dwie jednostki. Ustalony porządek konstytucyjny, instytucjonalizujący wieloetniczność państwa i pozostawiający jego częściom sporą autonomię, choć sama konstytucja nie określa kompetencji tych podmiotów (*Constitution of BiH W/W/W*), podlega nieustannej krytyce i umożliwia artykulowanie dalszych niepodległościowych dążeń poszczególnych grup (Eralp 2012: s. 31–37). W systemie politycznym Bośni i Hercegowiny występuje zresztą wiele elementów, które nazywane są wprost dysfunkcjonalnymi (Krysieniel 2010: s. 167–168). Mimo to pozostaje on praktycznie niezmienny (Jahn 2015: s. 59–74).

Rozwiązania, których zadaniem było umożliwienie funkcjonowania państwa, w praktyce prowadzą do paraliżu procesu politycznego – rozbudowany system instytucjonalny (także na poziomie części składowych kraju) daje wiele możliwości dla blokowania politycznych inicjatyw (Stanisławski, Szpala 2009: s. 27–30) czy rozwoju korupcji. W *Corruption Perceptions Index 2019* Bośnia i Hercegowina została sklasyfikowana na 101. pozycji – podobnie jak Kosowo, choć jeszcze niżej znalazły się Republika Północnej Macedonii oraz Albania – na 106. miejscu (Transparency International 2019: s. 5). Zgodnie z szacunkami z 2014 roku do wręczenia łapówki namawianych było 22,9% pełnoletnich obywateli państwa, spośród których 15,9% tej presji uległo (Southeast European Leadership for Development and Integrity 2014: s. 12).

Mimo faktu więc, iż integracja z Unią Europejską postrzegana jest jako priorytet władz Bośni i Hercegowiny (udało się w tym kontekście wypracować względny konsensus polityczny, którego potwierdzeniem może być złożenie wniosku o członkostwo w UE), sam proces akcesyjny przeplatany jest fundamentalnymi problemami związanymi z rozbieżnością wizji przyszłości państwa i postępującą erozją jego instytucji (Babić 2011: s. 132).

Pomimo tych słabości warto jednak zaryzykować stwierdzenie – biorąc pod uwagę doświadczenia innych państw bałkańskich – iż Bośnia i Hercegowina niebawem (w trzeciej dekadzie XXI wieku) otrzyma status państwa kandydującego do członkostwa w Unii Europejskiej, co nie będzie stanowiło oczywiście gwarancji akcesji w dającej się przewidzieć perspektywie czasowej. Status ten (jako potwierdzenie relatywnie wysokiego stopnia zaawansowania integracji europejskiej dla kraju spoza organizacji) może dla skonfliktowanych sił politycznych kraju, motywując i uzasadniając reformy, stać się wreszcie nadrzędną płaszczyzną współpracy. Szczególnie, że w 2010 roku zwolennikami członkostwa Bośni i Hercegowiny w UE było aż 88,2% obywateli państwa (*88.2% of the citizens W/W/W*). Niski poziom zaawansowania integracji wpłynął jednak na spadek

---

ce wcześniej w stanie wojny domowej (Gavrić et al. 2013, p. 16–17). Na mocy tego porozumienia Bośnia i Hercegowina funkcjonuje więc jako związek dwóch podmiotów: Republiki Serbskiej oraz bośniacko-chorwackiej Federacji Bośni i Hercegowiny, które podlegają rządowi centralnemu o ograniczonych kompetencjach (Bojkov 2003: p. 42–43). W 2000 roku wyodrębniono również, podlegający bezpośrednio władzy centralnej, Dystrykt Brčko, będący trzecią częścią składową federacji, choć bez uwzględnienia tego faktu w ustawie zasadniczej.

przychylności wobec akcesji Bośni i Hercegowiny (Regional Cooperation Council 2017: s. 54-55; Hirkić 2019: s. 171-172), chociaż w dalszym ciągu Unia postrzegana jest w tym kraju jako recepta na wiele trapiących państwo problemów (*Prism Research...* 2013: s. 47).

Monika Szynol – magister, asystent w Instytucie Nauk Politycznych Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach. Zainteresowania naukowe: integracja europejska; polityka rozszerzenia UE; polityka zagraniczna Polski po 1989 roku; współpraca rozwojowa w polityce zagranicznej państwa; terroryzm międzynarodowy.

Monika Szynol – MA, an assistant at the Institute of Political Science at the University of Silesia in Katowice. Research interests: European integration; EU enlargement policy; Polish foreign policy after 1989; development cooperation in the Polish foreign policy; international terrorism.

➔ Bibliografia

- 88.2% OF THE CITIZENS (WWW) support the EU membership of Bosnia and Herzegovina, http://www.dei.gov.ba/dei/media_servis/vijesti/default.aspx?id=7334&langTag=en-US (31.07.2018).
- BABIĆ Marko (2011), *Balkanizacja czy europeizacja? Bośnia i Hercegowina w perspektywie europejskiej*, w: Filipowicz Mirosław (red.), *Konflikty narodowe i europejskie aspiracje państw bałkańskich*, Lublin.
- BOJKOV Victor D. (2003), *Democracy in Bosnia and Herzegovina: Post-1995 Political System and its Functioning*, "Southeast European Politics", vol. IV, no. 1.
- BOSNIA AND HERZEGOVINA – FINANCIAL ASSISTANCE (WWW) under IPA II, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/funding-by-country/bosnia-herzegovina_en (31.07.2018).
- BRADY Sheelagh (2012), *Organised Crime in Bosnia and Herzegovina. A silent war fought by an ambush of toothless tigers or a war not yet fought?*, "Organized Crime and Corruption Reporting Project".
- BUJWID-KUREK Ewa (2016), *EU aspirations of the Republic of Serbia – an overview*, „Przegląd Europejski”, nr 2/2016.
- CENTER FOR THE STUDY OF DEMOCRACY, Southeast European Leadership For Development And Integrity, Centre For Regional Enterprise And Economic Development (2016), *Hidden Economy in Southeast Europe: Building Regional Momentum to Mitigate its Negative Effects*, "Policy Brief".
- CONSTITUTION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA (WWW), http://www.ohr.int/?page_id=68220 (31.07.2018).
- CORNELL – S.C. JOHNSON COLLEGE OF BUSINESS, Insead – The Business School For The World, Wipi – World Intellectual Property Organization (2019), *The Global Innovation Index 2019. Creating Healthy Lives - The Future of Medical Innovation*, Geneva.
- CZUBALA Marcin (2014), *Wieloletnie ramy finansowe na lata 2014-2020. Wyzwanie dla Europy*, „Przegląd Europejski”, nr 2/2014.
- DUVNJAK Valentina (2018), *Coping with Crisis in the EU Periphery: The Case of Bosnia and Herzegovina*, "Journal of Balkan and Near Eastern Studies", vol. 20, issue 2.
- ENLARGEMENT – BOSNIA AND HERZEGOVINA (WWW), European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/countries/detailed-country-information/bosnia-herzegovina_en (31.07.2018).

- ERALP Doga Ulas (2012), *Politics of the European Union in Bosnia-Herzegovina. Between Conflict and Democracy*, Plymouth.
- EU – WESTERN BALKANS SUMMIT (2003), *Declaration. C/03/163. 10229/03*, Presse 163, Thessaloniki, 21 June 2003.
- EU TO REAFFIRM its commitment to Western Balkans at Sarajevo meeting (2010), IP/10/647, Brussels, 1 June 2010.
- EUROPEAN COMMISSION (1999), *Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the Stabilisation and Association process for countries of South-Eastern Europe (Bosnia and Herzegovina, Croatia, Federal Republic of Yugoslavia, former Yugoslav Republic of Macedonia and Albania)* z 26.05.1999, COM(1999)235 final.
- EUROPEAN COMMISSION (2011), *Commission Staff Working Paper – Bosnia and Herzegovina 2011 Progress Report accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2011-2012* z 12.10.2011, SEC(2011) 1206 final.
- EUROPEAN COMMISSION (2012), *Commission Staff Working Document – Bosnia and Herzegovina 2012 Progress Report accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament and the Council: Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013*, Brussels, 10.10.2012, SWD(2012) 335, COM(2012) 600.
- EUROPEAN COMMISSION (2013), *Commission Staff Working Document – Bosnia and Herzegovina 2013 Progress Report accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament and the Council: Enlargement Strategy and Main Challenges 2013-2014*, Brussels, 16.10.2013, SWD(2013) 415, COM(2013) 700.
- EUROPEAN COMMISSION (2014), *Bosnia and Herzegovina Progress Report 2014 accompanying the document Communication from the Commission 'Enlargement Strategy and Main Challenges 2014-15'*, Brussels, 08.10.2014, COM(2014) 700 final.
- EUROPEAN COMMISSION (2015), *Commission Staff Working Document – Bosnia and Herzegovina. 2015 Report accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 'EU Enlargement Strategy'*, Brussels, 10.11.2015, SWD(2015) 214 final.
- EUROPEAN COMMISSION (2016), *Commission Staff Working Document – Bosnia and Herzegovina 2016 Report accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions '2016 Communication on EU Enlargement Policy'*, Brussels, 09.11.2016, SWD(2016) 365 final.
- EUROPEAN COMMISSION (2018a), *Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. A credible enlargement perspective for and enhanced EU engagement with the Western Balkans*, 06.02.2018, COM(2018) 65 final.
- EUROPEAN COMMISSION (2018b), *Commission Staff Working Document – Bosnia and Herzegovina 2018 Report accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions '2018 Communication on EU Enlargement Policy'*, 17.04.2018, SWD(2018) 155 final.

- EUROPEAN COMMISSION (2019a), Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. *Commission Opinion on Bosnia and Herzegovina's application for membership of the European Union*, 29.05.2019. COM(2019) 261 final.
- EUROPEAN COMMISSION (2019b). Commission Staff Working Document – Analytical Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament and the Council. *Commission Opinion on Bosnia and Herzegovina's application for membership of the European Union*, 29.05.2019. SWD(2019) 222 final.
- EUROPEAN COUNCIL (1993), *Conclusions of the Presidency*, European Council in Copenhagen, 21-22 June 1993.
- EUROPEAN COUNCIL (1996), *Presidency Conclusions*, Florence European Council, 21 and 22 June 1996.
- EUROPEAN COUNCIL (1997), *Presidency Conclusions*, Amsterdam European Council, 16 and 17 June 1997.
- EUROPEAN COUNCIL (1998), *Presidency Conclusions*, Vienna European Council, 11 and 12 December 1998.
- EUROPEAN COUNCIL (2003a), *Presidency Conclusions*, Brussels European Council, 20 and 21 March 2003.
- EUROPEAN COUNCIL (2003b), *Presidency Conclusions*, Thessaloniki European Council, 19 and 20 June 2003.
- EUROSTAT (WWWa), *REAL GDP GROWTH RATE – VOLUME (percentage change on previous year)*, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00115&plugin=1> (01.06.2019).
- EUROSTAT (WWWb), *GDP PER CAPITA IN PPS*, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00114&plugin=1> (01.06.2019).
- EUROSTAT (WWWc), *HICP – INFLATION RATE. Annual average rate of change (%)*, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00118&plugin=1> (01.06.2019).
- EUROSTAT (WWWd), *GENERAL GOVERNMENT GROSS DEBT – ANNUAL DATA. Percentage of gross domestic product*, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=teina225&plugin=1> (01.06.2019).
- EUROSTAT (WWWe), *CANDIDATE COUNTRIES AND POTENTIAL CANDIDATES: Government statistics*, http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=cpc_ecgov&lang=en (01.06.2019).
- EUROSTAT (WWWf), *GENERAL GOVERNMENT DEFICIT/SURPLUS (% of GDP)*, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00127&plugin=1> (01.06.2019).
- EUROSTAT (WWWg), *TOTAL UNEMPLOYMENT RATE (%)*, <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tps00203&plugin=1> (01.06.2019).
- GAVRIĆ Saša, BANOVIĆ Damir, BARREIRO Mariña (2013), *The Political System of Bosnia and Herzegovina. Institutions – Actors – Processes*, Sarajevo.
- GIANNAKOPOULOS Angelos (ed.) (2017), *Solidarity in the European Union: Challenges and Perspectives*, The S. Daniel Abraham Center for International and Regional Studies "Research Paper" nr 9.
- HIRKIĆ Muamer (2019), *The question of an alternative to the EU membership of Bosnia and Herzegovina*, „Przegląd Europejski”, nr 4/2019.
- HOMBACH Bodo (2000), *Stability Pact for South-Eastern Europe: a new perspective for the region*, "Perceptions", vol. V.

- IMF DISCUSSES UNLOCKING loans to Bosnia (2017), <https://www.reuters.com/article/us-bosnia-imf/imf-discusses-unlocking-loans-to-bosnia-idUSKBN1EC183> (31.07.2018).
- INSTRUMENT FOR PRE-ACCESSION ASSISTANCE (WWW), European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations, https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/instruments/overview_en (31.07.2018).
- INTERNATIONAL MONETARY FUND (2016), *IMF Executive Board Approves Three-Year €553.3 Million Extended Arrangement under EFF for Bosnia and Herzegovina*, <http://www.imf.org/en/news/articles/2016/09/07/pr16396-bosnia-and-herzegovina-imf-executive-board-approves-three-year-extended-arrangement> (07.09.2016).
- INTERNATIONAL MONETARY FUND (2018), *Bosnia and Herzegovina*. "IMF Country Report" nr 18/39.
- JAHN Egbert (2015), *Bosnia and Herzegovina: EU Policy in Deadlock*, w: "International Politics. Political Issues Under Debate" - Vol. 1, Berlin, Heidelberg.
- JUNCKER Jean-Claude (2014), *Nowy początek dla Europy: Mój program na rzecz zatrudnienia, wzrostu, sprawiedliwości oraz zmian demokratycznych. Wytyczne polityczne na następną kadencję Komisji Europejskiej*, Strasburg.
- KRYSIENIEL Krzysztof (2010), *System wyborczy w Bośni i Hercegowinie – spojrzenie krytyczne*, „Przeгляд Prawa Konstytucyjnego”, nr 1.
- LAHUSEN Christian, GRASSO Maria (eds.) (2018), *Solidarity in Europe. Citizens' Responses in Times of Crisis*, Cham.
- LEWANDOWSKI Wojciech (2015), *Kto jedzie na gapę? Napięcie aksjologiczne pomiędzy solidaryzmem a neoliberalizmem w Unii Europejskiej w dobie kryzysu*, „Przeгляд Europejski”, nr 2/2015.
- MEDINA Leandro, SCHNEIDER Friedrich (2018), *Shadow Economies Around the World: What Did We Learn Over the Last 20 Years?*, "IMF Working Paper" WP/18/17.
- MOLENDOWSKI Edward (2012), *Kraje Bałkanów Zachodnich – główne problemy współpracy wzajemnej i integracji z Unią Europejską w warunkach globalnego kryzysu*, w: Molendowski Edward (red.), *Integracja regionalna wobec wyzwań współczesnej gospodarki światowej*, Warszawa.
- ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT (2018), *Geographical Distribution of Financial Flows to Developing Countries. Disbursements, Commitments, Country Indicators*, Paris.
- ORGANISATION FOR ECONOMIC CO-OPERATION AND DEVELOPMENT (WWW), *The DAC List of ODA Recipients*, <http://www.oecd.org/dac/financing-sustainable-development/development-finance-standards/daclist.htm> (31.07.2018).
- PETRIČUŠIĆ Antonija (2005), *Regional Cooperation in the Western Balkans – a Key to Integration into the European Union*, "Croatian Yearbook of European Law and Policy", vol. 1.
- PRISM RESEARCH FOR OFFICE OF THE UN RESIDENT COORDINATOR IN BOSNIA AND HERZEGOVINA (2013), *Public Opinion Poll Results. Analytical Report*, Sarajevo.
- RADA UNII EUROPEJSKIEJ (2018), *Rozszerzenie oraz Proces Stabilizacji i Stowarzyszenia – Konkluzje Rady z 26.06.2018*, 10555/18, ELARG 41, COWEB 102.
- RASPOTNIK Andreas, JACOB Marine, VENTURA Laura (2012), *The issue of solidarity in the European Union*, "TEPSA Brief" 08.08.2012.
- REGIONAL COOPERATION COUNCIL (2017), *Balkan Barometer 2017*. Public Opinion Survey, nr 3
- REGIONAL COOPERATION COUNCIL (WWW), <https://www.rcc.int/> (31.07.2018).
- ROZPORZĄDZENIE 533/2004 Rady (WE) z dnia 22 marca 2004 r. w sprawie ustanowienia euro-

- pejskiego partnerstwa w ramach procesu stabilizacyjnego i stowarzyszeniowego, Dz.U. L 86 z 24/03/2004.
- SALZBURG EU/WESTERN BALKANS (2006), *Joint Press Statement*, C/06/77. 7283/06 (Presse 77), Brussels, 11 March 2006.
- SCHENKER Harald (2008), *The Stabilization and Association Process: An Engine of European Integration in Need of Tuning*, "Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe", nr 7
- SOUTHEAST EUROPEAN LEADERSHIP FOR DEVELOPMENT AND INTEGRITY (2014), *Anti-Corruption Reloades. Assessment of Southeast Europe*, Sofia.
- STANISŁAWSKI Wojciech, SZPALA Marta (2009), *Bośniacki chaos. Źródła kryzysu politycznego we współczesnej Bośni i Hercegowinie*, „Prace Ośrodka Studiów Wschodnich”, nr 31.
- STOJAROVÁ Věra (2007), *Organized Crime in the Western Balkans*, "HUMSEC Journal", nr 1.
- SZPALA Marta (2010), *Nieformalny szczyt UE – Bałkany Zachodnie bez znaczących rezultatów*, <http://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2010-06-09/nieformalny-szczyt-ue-balkany-zachodnie-bez-znaczaczych-rezultatow> (31.07.2018).
- SZPALA Marta (2012), *Bośnia i Hercegowina: stan finansów wymusił kompromis w sprawie rządu*, <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/analizy/2012-01-04/bosnia-i-hercegowina-stan-finansow-wymusil-kompromis-w-sprawie-rzadu> (31.07.2018).
- SZYNOL Monika (2018a), *The EU perspective not for Sarajevo? Bosnia and Herzegovina's integration with the European Union: opportunities, challenges and perspectives*, "Rocznik Integracji Europejskiej", nr 12/2018.
- SZYNOL Monika (2018b), *Zdolność integracyjna w kryzysie. Stagnacja polityki rozszerzenia Unii Europejskiej w drugiej dekadzie XXI wieku*, w: Kubin Tomasz, Stolarczyk Mieczysław (red.), *Kryzysy w Unii Europejskiej w drugiej dekadzie XXI wieku. Uwarunkowania – przebieg – implikacje*, Katowice.
- THE ECONOMIST INTELLIGENCE UNIT (2018), *Western Balkans to 2025. A brighter future or permanent marginalisation? A report by The Economist Intelligence Unit*, London – New York – Hong Kong.
- THE HERITAGE FOUNDATION (2019), *2019 Index of Economic Freedom. 25th Anniversary Edition*, Washington.
- THE WORLD BANK (2000), *The Road to Stability and Prosperity in South Eastern Europe. A Regional Strategy Paper*, Washington.
- THE WORLD BANK (WWWa), *INFLATION, consumer prices (annual %)*, <http://databank.worldbank.org/data/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG/1ff4a498/Popular-Indicators> (01.06.2019).
- THE WORLD BANK (WWWb), *UNEMPLOYMENT, TOTAL (% of total labor force) (national estimate)*, https://data.worldbank.org/indicator/SL.UEM.TOTL.NE.ZS?locations=BA&name_desc=false (01.06.2019).
- TRANSPARENCY INTERNATIONAL (2019), *Corruption Perceptions Index 2019*, Berlin.
- TREATY (1992) on European Union. Official Journal C 191, 29.07.1992.
- TUE, Traktat o Unii Europejskiej. Dz. Urz. C 326 z 26.10.2012.
- WORLD ECONOMIC FORUM (2016), *Bosnia and Herzegovina. Key Indicators – 2015. Executive Opinion Survey*, Geneva.
- WORLD ECONOMIC FORUM (2019), *The Global Competitiveness Report 2019*, Geneva.
- ŻORNACZUK Tomasz (2018), *EU Enlargement in the Balkans: New Prospects for Resolving Old Challenges*, „Biuletyn PISM”, nr 39 (1110).